

УДК 37.014 (477.53)«1917

ЗАКЛАДИ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ НА ПОЛТАВЩИНІ НАПЕРЕДОДНІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ Частина II

Л. М. Булава, О. М. Мащенко

Схарактеризовано систему закладів професійної освіти на Полтавщині в останні роки існування Російської імперії. Особливу увагу приділено аналізу кадрового забезпечення професійних закладів освіти, зокрема системі підготовки вчителів.

Ключові слова: історія професійної освіти, підготовка вчителів.

Булава Л. Н., Мащенко О. Н. Заведення професійного образования на Полтавщине накануне Украинской революции. Часть II
Охарактеризована система профессиональных образовательных заведений на Полтавщине в последние годы существования Российской империи. Особое внимание обращается на кадровое обеспечение образовательных заведений, в частности на систему подготовки учителей.

Ключевые слова: история профессионального образования, подготовка учителей.

Bulava L. M., Mashchenko O. M. Vocational Schools in the Poltava Province before Ukrainian Revolution Part II
Characterized by a system of professional educational institutions in the Poltava region in the last years of the Russian Empire. Particular attention is drawn to the staffing of educational institutions, in particular - the training of teachers.

Keywords: history of vocational education, teacher training.

Постановка проблеми та її актуальність

Система закладів освіти в царській Росії була багатоступінчастою. У першій статті [4] автори схарактеризували систему загальноосвітніх навчальних закладів (початкової і середньої освіти) Полтавської губернії в останнє десятиліття існування Російської імперії. Вони дійшли висновку, що ці заклади діяли за єдиними, затвердженими Міністерством просвіти програмами, але фінансувалися з різних джерел (державного бюджету, земств, коштів населення, коштів меценатів і громадських організацій, церков). Система професійної освіти в краї за зазначений період загалом не схарактеризована (хоча є окремі публікації).

Короткий огляд духовних навчальних закладів

Початковою ланкою духовної освіти були *духовні училища*, які призначалися «для початкової освіти і підготовки дітей до служіння православної церкви». З одного боку, це – підготовчі заклади для осіб, які мають вступати в духовні семі-

нарії. Але інколи духовним училищем закінчувалася підготовка церковнослужителів нижчих ланок (наприклад, псаломщиків). Духовні училища утримувалися на кошти, які вишукувало духовенство місцевої єпархії, і перебували у віданні архієрея. Навчанням і вихованням у цих училищах керували місцеві семінарські правління, а управління довірялося доглядачеві (і його помічникові) та правлінню (у складі доглядача й учителів). В училища приймалися діти православних духовних осіб безкоштовно, а з інших станів – на платній основі. Духовні училища мали 4 класи, програма яких наближалася до програми чотирьох класів гімназій (зокрема викладалися географія та природознавство).

Полтавське духовне училище в 1876–1918 рр. займало комплекс будівель на вулиці Колонійській (тепер – Сковороди, 18), в одному з яких у наш час розміщується Полтавський коледж управління і права аграрної академії. Крім Полтави, у межах Полтавської єпархії духовні училища діяли у Переяславі, Лубнах і Ромнах.

Булава Леонід Миколайович, кандидат географічних наук, професор, завідувач кафедри географії та краєзнавства Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (ПНПУ)

Мащенко Ольга Миколаївна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри географії та краєзнавства ПНПУ

Полтавська духовна семінарія – єдиний середній духовний навчальний заклад у губернії. Була заснована 1738 р. у Переяславі. У 1862 р. семінарію переведено у Полтаву, де заклад діяв до 1918 р., розміщуючись на вул. Колонійській (тепер вулиця Сковороди, 1/3). Нині в цьому будинку – Полтавська державна аграрна академія.

Духовні семінарії являли собою «навчально-виховні заклади для приготування юнацтва до служіння православної церкви». Навчання в семінаріях було безкоштовним, причому сиріт та дітей бідних батьків приймали на казенне утримання. Більша частина випускників призначалася єпархіальним начальством на місця священно- та церковнослужителів або на посади вчителів і наглядачів у духовно-навчальні заклади.

Полтавська семінарія мала 6 класів, 13 відділень. Викладалися: Закон Божий, катехізис, російська, латинська, грецька, французька мови, російська та загальна історія, природознавство, історія літератури, гомілетика, літургіка, логіка, психологія, географія, філософія, математика, фізика, словесність, Святе Письмо, спів, чистописання, малювання.

Кращі вихованці семінарій після закінчення курсу вступали в *духовні академії* після успішного складання вступних іспитів. У духовних академіях викладалися науки: богословські, історичні, церковно-практичні, філософські та словесні, а також давні мови (давньогрецька, латинська, давньоєврейська та арамейська) і нові мови (англійська, німецька, французька, італійська, іспанська). Православні духовні академії – навчальні заклади, які давали вищу богословську освіту для освіченого служіння Церкві в царині пастирської, науково-богословської та викладацької діяльності.

Інші заклади професійної освіти (на базі освіти, нижчої від середньої)

Їх спільною рисою було те, що випускники готувалися не для вступу у вищі навчальні заклади, а для роботи за отриманою спеціальністю.

Як видно із табл. 1, ці заклади, подібно до загальноосвітніх, можна поділити на три групи (ті, що надавали середню, неповну середню і початкову спеціальну освіту). Випускники перших отримували освіту, яку можна порівняти з освітньо-кваліфікаційним рівнем молодшого спеціаліста (іноді – близько до бакалаврської). Так, промислові й технічні училища як середні спеціальні навчальні заклади приймали учнів із базовою підготовкою на рівні 5-ти класів реального училища. Після 4-х років навчання випускники отримували звання техника з

певної спеціальності. До цих закладів близькі 4-річні сільськогосподарські училища (випускники отримували звання молодшого агронома), фельдшерські школи тощо.

Ця підгрупа закладів за правами випускників на подальшу освіту була не однорідною. Одні з них ближчі до середніх шкіл, рівень інших межував із початковою освітою.

До середніх спеціальних закладів другої групи на початку ХХ ст. належали:

- *Кременчуцька акушерсько-фельдшерська школа*, відкрита 1904 р. У наш час її «наступником» є медичний коледж (м. Кременчук, вул. Червона гірка, 41);

- *Полтавська чоловіча фельдшерська школа*, заснована 1872 р. У школу приймали хлопців із Полтавської губернії від 14 років з освітою не нижчою від двох класів міністерського училища. Школа розміщувалася у будинку земської лікарні (тепер територія Полтавської обласної клінічної лікарні ім. М. В. Скліфосовського (м. Полтава, вул. Шевченка, 23);

- *Полтавське училище садівництва* (реорганізоване в 1912 р. зі школи садівництва і городництва). В училище на конкурсних засадах приймали хлопців від 14–15 р. із Полтавської губернії. Діяли підготовчий (загальноосвітній) клас та чотири класи, у яких додавалися спеціальні дисципліни: городництво, плодівництво, декоративне садівництво й квітниківарство, бджільництво, землемірна справа, ентомологія тощо; крім того, було впроваджено практичну підготовку. Випускники училища працювали переважно садівниками у приватних господарствах й інструкторами із садівництва. Заклад розміщувався у передмісті Павленки (тепер – частина міста). До певної міри «спадкоємцем» училища є сучасний Аграрний коледж управління і права. При училищі діяла агрометеорологічна станція, ініціатива створення якої й керівництво діяльністю належало М. М. Самбікіну.

До закладів спеціальної освіти (за тодішніми мірками надавали освіту, нижчу від середньої) належали Андріївська, Золотоніська й Лубенська сільськогосподарська школи (нинішній спадкоємець останньої – лісотехнічний коледж), Миргородська художньо-промислова школа імені Гоголя (тепер – коледж), Полтавська жіноча художньо-ремісничка школа імені С. С. Хрульова (1912–1928), на місці якої нині розташований Головний Поштамт; Кременчуцьке нижче залізничне училище; землемірне училище у Полтаві; ветеринарно-фельдшерська школа при Дібрівському кінному заводі Миргородського повіту тощо.

Підготовка вчителів для різних типів освітніх закладів на Полтавщині

Як бачимо, на початку ХХ ст. існувала досить заплутана мережа загальноосвітніх навчальних закладів, особливо початкової освіти. Такою ж була й система підготовки вчительських кадрів для навчальних закладів різного типу. Учителів готували не тільки спеціальні педагогічні навчальні заклади (другокласні учительські школи, церковно-учительські школи, учительські семінарії, учительські інститути, педагогічні інститути), а і педагогічні класи при жіночих гімназіях і єпархіальних училищах. У 1914 р. діяло шість дворічних педагогічних курсів при вищих початкових школах для підготовки вчителів нижчих початкових шкіл.

Крім того, мали право викладання випускники університетів, жіночих курсів, чоловічих гімназій, духовних семінарій і навіть духовних училищ. Діяла екстернатна форма підготовки вчителів (іспити на отримання звання вчителя).

Більшість учителів Полтави у середині 1910-х рр. мали повну середню освіту (закінчили педагогічні класи гімназій) або неповну середню освіту (4-класні училища). У Полтавській губернії в школах, підвідомчих Дирекції початкових училищ, працювало 4 017 учителів, із них третина – вчителі Закону Божого.

Для наочності покажемо, які навчальні заклади чи їхні підрозділи педагогічного спрямування готували вчителів для різних типів початкових шкіл, а також випускники яких закладів працювали в них фактично (табл. 1).

роки.

Другокласні вчительські школи – це чоловічі й жіночі навчальні заклади в дореволюційній Росії, які впродовж 3-х років готували вчителів для *шкіл грамоти*. Діяли за „Положенням про церковні школи” 1902 р. У ці школи приймали підлітків православного віросповідання з освітою на рівні однокласної церковно-приходської і початкової шкіл.

Особлива увага приділялася релігійному вихованню. До цих шкіл прикріплялися однокласні церковно-приходські школи, у яких майбутні вчителі проводили свої перші уроки. У Полтавській губернії з 1903 р. діяла *Лубенська другокласна учительська школа* (в 1894–1903 рр. була братською церковно-учительською школою).

Церковно-учительські школи належали до педагогічних навчальних закладів, які готували вчителів для церковнопарафіяльних початкових шкіл. На навчання приймалися на конкурсних засадах юнаки і дівчата православного віросповідання віком від 14 до 17 років, які закінчили другокласні школи. Термін навчання – 3 роки. За нашою типологією, ці школи належать до закладів неповної середньої спеціальної освіти. У школах такого типу викладалися: Закон Божий, церковна і російська історія, дидактика та основи педагогіки, церковний спів, церковнослов'янська і російська мови, література, географія, математика, креслення, малювання, гігієна, рукоділля (у жіночих школах).

Таблиця 1

Заклади для підготовки вчителів початкових загальноосвітніх шкіл різних типів

Типи загальноосвітніх шкіл	Педагогічні навчальні заклади	А також випускники закладів:
Вищі початкові училища	Учительські інститути	Вищих жіночих курсів, духовних семінарій, єпархіальних училищ, інститутів шляхетних дівчат.
Нижчі початкові училища	Учительські семінарії	Вищих початкових училищ, гімназій
Церковнопарафіяльні школи	Церковно-учительські школи	Священники, диякони, дячки; випускниці єпархіальних училищ, курсів.
Школи грамоти	Другокласні учительські школи	

Із метою підготовки вчителів для початкових церковних шкіл, відповідно до „Положення про церковні школи” 1902 р., створювалися спеціальні середні навчальні заклади; зокрема, другокласні вчительські школи, які готували вчителів для шкіл грамоти, церковно-учительські – для церковнопарафіяльних шкіл, а також усіх типів початкових шкіл. Курс навчання в таких школах тривав три

Підготовку вчителів для однокласних церковнопарафіяльних шкіл Полтавської губернії здійснювала *Олександромиколаївська церковно-учительська школа* поблизу Шведської могили на околиці Полтави. Відкрито її було в 1899 р. На навчання приймали переважно випускників церковнопарафіяльних шкіл із відмінними оцінками і зразковою поведін-

кою. Для практичних занять учнів при Олександро-Миколаївській церковно-учительській школі було відкрито зразкову однокласну церковнопарафіяльну школу. При ній були сад, город, пасіка, приміщення для занять зі столярної і токарної справ.

Учительські семінарії належали до нижчої групи середніх спеціальних навчальних закладів – на півступеня нижчих від учительських інститутів за вимогами до вступників (приймали юнаків, не молодших за 16 років, після складання вступних екзаменів за програмою двокласного училища, зокрема після другокласних учительських шкіл). Тому для вступників часто відкривалися ще й підготовчі класи. Конкурс був до 8–10 осіб на місце. Термін навчання становив 3–4 роки.

Згідно з Положенням про учительські семінарії 1902 р., в учительських семінаріях викладалися Закон Божий із церковнослов'янським читанням; російська та церковнослов'янська мови з коротким курсом словесності і методики; педагогіка; арифметика та геометрія з методиками викладання цих предметів; історія Росії та короткий курс усесвітньої історії; російська й загальна географія з методикою викладання; природознавство з відомостями про гігієну; фізика; правопис; малювання й креслення; ручна праця; співи. Семінаристи мали педагогічну практику (як правило, у двокласних зразкових школах, створених при семінаріях). У багатьох земських семінаріях організовувалися також додаткові заняття і практики (наприклад, у Полтавській – із садівництва, городництва, обробки дерева, палітурних робіт).

Випускники семінарій повинні були становити основу складу вчителів початкових народних училищ (земських шкіл) у сільській місцевості.

Викладачами в учительських семінаріях працювали особи, які закінчили різні навчальні заклади – від університетів до духовних семінарій і гімназій.

У Полтавській губернії діяли чотири учительські семінарії: Великосорочинська імені М. В. Гоголя (з 1904 р., 4 річна), Лубенська (з 1911 р.), Прилуцька (з 1915-го), Полтавська (з 1916 р., 3-річна).

Учительські інститути в системі педагогічної освіти 1912–1917 рр. – середні спеціальні навчальні заклади, що здійснювали цілеспрямовану підготовку вчителів для вищих початкових училищ (закладів неповної середньої освіти) [4]. Інститути були у віданні попечителів навчальних округів (Полтавський – Київського округу).

У учительські інститути після екзаменів і конкурсу приймали юнаків православного віросповідання, не молодших від 16-ти і не старших за 25 років, які закінчили вчительські семінарії або міські училища і педагогічні курси при них, мали звання «учитель народного училища» і стаж роботи за фахом не менше ніж 2 роки. Одружені й особи, старші за 25 років, приймалися з дозволу попечителя навчального округу.

В учительські інститути складали 8 вступних іспитів: із Закону Божого, російської мови, історії, географії, природознавства, фізики, геометрії, арифметики. Випускники середніх навчальних закладів могли вступати без екзаменів (але таких випадків, очевидно, було небагато). Велике значення надавалося з'ясуванню загального рівня розвитку вступників. Проводилися випробування зі співу – необхідно було виявити знання нот і продемонструвати на практиці рівень опанування церковного співу. Обов'язковим також був лікарський огляд (осіб, які мали фізичні вади, в інститути не приймали).

Термін навчання – 3 роки. Кожен рік навчання називався «класом», а учні, відповідно, вихованцями I, II, III класів. Гуртожитком вихованці не забезпечувалися, але деякі отримували невеликі стипендії від держави (за що після закінчення інституту мали зобов'язання відпрацювати за направленням 6 років).

Учительські інститути називали «плебейськими університетами» – і за складом вихованців, і тому, що вони не давали права на вступ в університет. Загальноосвітня підготовка вважалася нижчою, ніж у середніх школах тому, що години, відведені в гімназіях на вивчення давніх і сучасних іноземних мов, витрачалися на курси педагогічних дисциплін. Але саме педагогічна і методична підготовка, спрямована на конкретний тип шкіл, була перевагою учительських інститутів. Вихованці інститутів із 2-го класу мали педагогічну практику у створених при них невеликих «зразкових» початкових училищах.

В учительських інститутах не було відділень (спеціалізації для підготовки вчителів-предметників). Тут готували вчителя «широкого профілю» – для викладання всіх предметів курсу вищих початкових училищ, крім Закону Божого.

Вищий керівний орган учительських інститутів – педагогічна рада на чолі з директором інституту (який мав права, співвідносні з правами директора гімназії). Члени ради – законовчитель, штатні викладачі-предметники інституту та зразкового училища при ньому. Посади вчителів-предметників загалом відповідали

переліку навчальних дисциплін у вищих початкових училищах (російської мови, математики, історії і географії російської й загальної, фізики та природознавства). Викладання інтегрованого курсу педагогічних дисциплін було прерогативою директорів інститутів. Крім того, були впроваджені посади вчителів креслення, малювання й каліграфії, співів, гімнастики, лікаря, а також економа, письмоводителя та бібліотекаря.

Навчальні плани і програми учительських інститутів затверджені Міністерством народної освіти 13.XI.1876 р. За традицією російської освіти, вони були перенасичені фактичним матеріалом [8].

Нагляд за виконанням планів і програм здійснювали попечитель та інспектор навчального округу.

Оскільки методики предметів не виділялися як самостійні дисципліни, їх викладання провадили викладачі відповідного навчального курсу. Тому під час призначення на посаду викладача учительського інституту наявність практичного досвіду роботи мала вирішальне значення. Кожен із викладачів інституту зобов'язувався на початку навчального року подавати на розгляд педагогічної ради програму навчальної дисципліни, яка б поєднувала вимоги міністерської програми та авторський підхід щодо методики її навчання в школі.

Наприкінці 1-го і 2-го навчальних років проводилися перевідні екзамени, а наприкінці 3-го – випускний екзамен (у присутності директора, заочного вчителя, всіх штатних викладачів, а також відвідувачів).

Вихованці, які успішно закінчили курс навчання в учительському інституті, за рішенням педагогічної ради отримували атестати на звання учителя вищого початкового училища й очікували отримання посади від попечителя відповідного навчального округу.

Кількість учительських інститутів у Росії зростала: у 1872 р. їх було 2 (1904 р. – 10; 1914-го – 33; на січень 1917 р. – 47). Питання про перетворення їх на вищі навчальні заклади з чотирирічним терміном навчання ставилося, але вирішене не було.

Полтавський учительський інститут – четвертий у Київському учбовому окрузі (після Глухівського, Вінницького й Київського), створений за розпорядженням міністра народної освіти графа П. Ігнат'єва, який у листі попечителю учбового округу І. Базанову від 28 червня 1914 р. дозволив “відкрити з 1 липня цього року в м. Полтава учительський інститут з міським при ним зразковим училищем” [3].

Організатором і першим директором

інституту був Олександр Костянтинівич Волнін (1872–1942). Для інституту на тодішній околиці міста «Колонії» він орендував двоповерховий восьмикімнатний будинок по вулиці Фабрикантській (тепер вул. Балакіна, 10). Надійшло 120 прохань від кандидатів до вступу в інститут. Але до іспиту було допущено після медичного огляду 80 осіб чоловічої статі. Із них у перший клас було прийнято 26 учнів (із-поміж котрих учителями нижчих початкових шкіл понад два роки працювали 19).

Одним із учнів першого набору був А. С. Макаренко. 25 вересня 1914 р. в новоутвореному інституті був першим днем навчання. Полтавський учительський інститут існував до січня 1920 р. (з перервами, зумовленими труднощами громадянської війни). У січні 1920 р. заклад перейменований на Полтавський український педагогічний інститут (мав статус вищої школи губернского підпорядкування). Після об'єднання з історико-філологічним факультетом, заснованим полтавським товариством «Просвіта», з квітня 1921 по серпень 1930 рр. став вищим навчальним закладом під назвою «Полтавський інститут народної освіти» (ПІНО), підпорядкованим Народному комісаріату освіти Української РСР. ПІНО був реформований у Полтавський інститут соціального виховання (серпень 1930 – серпень 1933 рр.), а після цього невдалого експерименту, з 1933 по 1999 рр. – у Полтавський державний педагогічний інститут (з грудня 1946 р. – імені В. Г. Короленка), у 1999 – 2010 рр. – Полтавський державний педагогічний університет, із березня 2010 р. – Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка.

Педагогічних інститутів (і прирівняних до них вищих жіночих курсів), які давали право викладання в середніх школах, на 1917 р. у всій імперії було лише 9, а в Україні – 2: Фребелівський у Києві й Ніжинський [6].

Висновки. Таким чином, на початку ХХ ст. у Полтавській губернії склалася досить розгалужена система професійної (спеціальної) освіти, але більшість закладів мали невелику кількість учнів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрійчук Н. М. Підготовка вчителів народної школи в учительських семінаріях України (1860–1917 рр.) : монографія / Н. М. Андрійчук. – Житомир : Вид-во ЖДУ, 2011. – 300 с.

2. Бояренцев С. М. История учебных заведений Полтавы до 1917 года / С. М. Бояренцев. – Полтава : АСМІ, 2013. –

546 с.

3. Булава Л. М. Географічна освіта в контексті історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (1914–2014 рр.) : монографія / Л. М. Булава, С. М. Шевчук, О. М. Мащенко / Міністерство освіти і науки України, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. – Полтава, 2014. – 158 с.

4. Булава Л. М. Загальноосвітні навчальні заклади Полтавщини перед 1917 роком / Л. М. Булава, О. М. Мащенко // Постметодика. – 2015. – № 3(122). – С. 32–40.

5. Высочайше утверждённое Положение об Учительских институтах // Полное собрание Законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1872. – Том XLVII. – № 50909 от 31 мая 1872 г.

6. Днепров Э. Д. Российское образование в XIX – начале XX века: [монография] / Э. Д. Днепров / Т. 2: Становление и развитие системы российского образования: (истор.-стат. анализ). – М.: Мариос, 2011. – 657 с.

7. Наш рідний край / В. Н. Жук, Т. П. Пустовіт, М. А. Фісун, В. М. Ханко. – Випуск дванадцятий. – (З історії освіти на Полтавщині в дореволюційний період). – Полтава, 1991. – 88 с.

8. Полный сборник Правил приёма и программ высших, средних и низших, общеобразовательных, специальных и профессиональных учебных заведений России, мужских и женских, правительственных и частных. – Издание IV-ое. – Петроград, 1915. – 472 с.

9. Полтавщина. Енциклопедичний довідник. – К.: Українська Енциклопедія, 1992. – 1024 с.

10. Прокопенко Л. Л. Політика російського уряду щодо розвитку професійної освіти в Україні в другій половині XIX – на початку XX століття. Л. Л. Прокопенко // Публічне адміністрування: теорія та практика. Електронний збірник наукових праць. – Випуск 1 (5) / 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.dbuapa.dp.ua/zbirnik/2011-01\(5\)/11pllpto.pdf](http://www.dbuapa.dp.ua/zbirnik/2011-01(5)/11pllpto.pdf)

Цитувати: Булава Л. М. Заклади професійної освіти на Полтавщині напередодні української революції. Частина II / Л. М. Булава, О. М. Мащенко // Постметодика. – 2016. – № 1. – С. 43–48.

© Л. М. Булава, О. М. Мащенко, 2015. Стаття надійшла в редакцію 16.12.2015 ■